

AHISKA'DA SON OSMANLI İDARESİ (1918)

Mustafa SARI*

ÖZET

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'da meydana gelen ihtilaller neticesinde Rus birlikleri, işgal ettikleri Doğu Anadolu ile birlikte Kafkasya'yı da boşalttılar. Rusya'nın çekilmesi ile bölgedeki otorite boşluğunu değerlendirmeye çalışan Ermeniler ve Gürcüler, Ruslardan aldıkları silah ve malzemeler ile bölgedeki etkinliklerini artırmaya başladılar. Ermeniler ve Gürcülerin birlikte göz diktikleri toprakların başında Müslümanların çoğunlukta yaşadığı Ahıska da bulunmaktaydı. Geleceklerinden endişe duyan Ahıska Müslümanları, Osmanlı devletinin bölgeyi ilhak etmesini temin etmek için İstanbul'a bir heyet gönderdi. Bu heyetin faaliyetleri neticesinde, 1918 yılı Şubat ayında Doğu Anadolu'da başlayan Osmanlı birliklerinin ileri harekâtının kapsamına Ahıska bölgesi de ilave edildi. Osmanlı devleti Haziran 1918'de Ahıska ve çevresini ele geçirdi ve bölgede mülki teşkilatını kurmaya başladı. Bu makalede başta Başbakanlık Osmanlı, Türk Tarih Kurumu, Azerî ve İngiliz Arşivleri, Türk basını, basılmış Rus arşiv materyalleri ve ikinci el kaynaklar tetkik edilerek I. Dünya Savaşı'nın son yılında Osmanlı devletinin Ahıska'daki idaresinin serüveni anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Osmanlı Devleti, Osmanlı idaresi, Mave-râ-yı Kafkasya, I. Dünya Savaşı

ABSTRACT

Towards the end of the First World War as a result of revolutions occurred in Russia, Russian troops abandoned Eastern Anatolia and the Caucasus invaded by them. The Armenians and Georgians, trying to turn the situation to an advantage with the withdrawal of Russian troops, began to increase their activities in the region with the weapons and materials they had gained from the Russian troops. Akhaltsikhe, the lands inhabited by the majority of Muslims, was one of the lands Armenians and Georgians had been looking forward to invading firstly. Akhaltsikhen Muslims who are concerned about their future sent a delegation to Istanbul to ensure the annexation of the Ottoman state in the region. As a result of the activities of this delegation Akhaltsikhe was also added to the lands that would be operated by the Ottoman troops having started to go ahead in February of 1918 in the Eastern Anatolia. The Ottoman Empire seized Akhaltsikhen region in June 1918 and began to establish its ruling organization. In this article, the adventure of the Ottoman Empire's administration in Ahıska in the last year of the World War I will be described by assessing par-

---

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
msari@sakarya.edu.tr.

ticularly the Prime Ministry Ottoman Archive, Turkish History Institution Archive, Azeri and English Archives, the Turkish press, published Russian archival materials and second hand sources.

Keywords: Akhaltsikhe, Ottoman State, Ottoman administration, Trans-Caucasia, First World War.

Günümüzde Gürcistan'ın idari bölgelerinden biri olan Samtshe-Cavaheti'nin merkezi konumundaki Ahıska, Gürcüce "Yeni kale" anlamına gelen Ahaltsihe'nin Türkçe ve Farsça şeklidir (Bostan 1988: 526). Şehir coğrafi olarak yukarı Kur'un sol kolunda bulunan Posof nehri kenarında yer almaktadır (Minorsky 1986: 325).

Ahıska bölgesi Hz. Osman döneminde Şam Valisi Muâviye'nin kumandanlarından Habîb b. Mesleme tarafından 642 yılında fethedildi (Bostan 1988: 527). Arap İslam hâkimiyetinden sonra XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasya'ya yönelik Selçuklu Türklerinin saldırıları başladı. Alparslan 1066'da Ahılkelek'i ele geçirdi. 1071 yılında Malazgirt savaşında Bizanslılar Selçuklulara yenildikten sonra, Gürcistan'ın diğer yerleri gibi Ahıska da Selçuklu hâkimiyetine girdi (Sunny 1989: 34).

XII. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye Gürcistan idaresi altında Ortodoks Hıristiyan Kıpçak Türkleri yerleşmeye başladı¹. Moğolların 1267 yılında Ahıska'yı ele geçirmesinden sonra bölgedeki Kıpçak liderleri atabek unvanını aldılar. Ahıska atabekleri 1268-1578 tarihleri arasında 310 yıl İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerine bağlı olarak bölgenin yönetimini ellerinde tuttular². Lala Mustafa Paşa'nın 1578 yılında gerçekleştirdiği Çıldır Savaşı sonunda Ahıska ve çevresi Osmanlı idaresine girdi³. Son atabek Menûçehr Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirerek Müslüman oldu ve Mustafa Paşa adını aldı⁴. Bu tarihten sonra Ahıska yeni kurulan Çıldır eyaletinin merkezi haline getirildi⁵. Ahıska 1627'de Safevîler tarafından

¹ Kıpçakların Ahıska bölgesine yerleşmeleri, Gürcü Kralı IV. Davit'in onları 1118'de Gürcistan'a davet etmesi ile gerçekleşmiştir (Kırzioğlu 1992: 107-122). Bu şekilde 45.000 Kıpçak ailesi Gürcistan'a gelmişti (Berdzenişvili vd. 1997: 142). Bundan sonra bölgeye ikinci bir Kıpçak yerleşmesi 1195 tarihinde oldu (Kırzioğlu 1992: 122-148). Günümüzdeki Ahıska Türklerinin ataları bu Ortodoks Hıristiyan Türkleridir.

² Ahıska Atabekleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Kırzioğlu 1992: 148-162. Günümüze kadar getirilen Atabeklerin şeceresi için bkz: Kayabalı vd. 1973: 350.

³ Bu seferin ayrıntıları için bkz: Kırzioğlu 1993: 274-294.

⁴ Menûçehr'in dışındaki atabeyler ailesinin tamamı da Müslüman olarak Osmanlı hizmetine girdiler (Öztuna 1996: 561-563).

⁵ Çıldır eyaleti ilk kurulduğunda Arpalı, İmirhev, Pertekrek, Ardanuç, Çeçerek, Aspinze ve Ude sancaklarından oluşmaktaydı. 1582'de buraya Livâne (Artvin) sancağı da ilâve edildi. Çıldır eyaleti sınır bölgesinde bulunmasından dolayı zamanla savaşlar nedeniyle bazen küçüldü bazen de genişledi. Eyalet merkezi ise bazen Çıldır, bazen da Ahıska oldu; hatta eyalete bir ara Ahıska eyaleti dahi denildi. Çıldır eyaleti 1592'de sekiz sancaktan oluşmaktaydı. Bunlar Ahıska, Altunkale (Koblyan/Adigon), Osıkha, Çeçerek, Aspinze, Hirtis, Ahılkelek ve Poshof (Posof) idi. 1595'te Çeçerek, Aspinze ve Altunkale Ahıska sancağına katılarak sancak sayısı altıya indirildi (Emecen 1993: 300).

işgal edilse de 1635'te Osmanlılar tarafından geri alındı (Bilge 2005: 218). Bu tarihten itibaren XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bölgede Osmanlı hâkimiyeti devam etti.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar Kafkasya'da Sohum, Ahıska, Kars ve Erzurum'a kadar olan bölgeyi işgal ettiler (Gökdemir 1989: 2). Savaş sonunda 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Poti ve Anapa ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek'i Ruslara terk etmeyi kabul etti⁶. Böylece Ahıska'da Rus idaresi dönemi başladı. Ahıskalılar, 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusuna yardım ettiler ve savaş sonunda Rusya'nın baskısından kaçmak için Erzurum'a sığındılar (Bostan 1988: 527). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti Elviye-i Selâse adı verilen Batum, Kars ve Ardahan'ı da kaybetti (*Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, 1298/1880:270-271).

Osmanlı Devleti'nin 1878 yılından sonraki amacı Müslümanların çoğunlukta olduğu Kafkasya'daki bölgelerle irtibatı devam ettirmektir. 1905 yılında meydana gelen Rus ihtilalinden sonra yaşanan kısmî serbestleşme ortamı bu ilişkilerin daha da artmasına neden olmuştu. Bu arada gittikçe güçlenen ve Turanizm ilkesini benimseyen İttihat ve Terakki Partisi'nin de Kafkas Müslümanlarıyla irtibata geçtiği bilinmektedir (Bayur 1952:84-87).

1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki amacı Elviye-i Selâse ve Ahıska gibi Müslümanlarla meskûn bölgeleri ele geçirerek bu bölgedeki insanların da yardımı ile Orta Asya'ya ulaşmaktı. Bu amaçla Osmanlı ordusu Sarıkamış harekâtını gerçekleştirse de başarılı olamamış ve savaşın ilerleyen yıllarında bırakın yeni topraklar ele geçirmeyi, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyılarının neredeyse tamamını Rus işgali altına terk etmek zorunda kalmıştı⁷. Osmanlı Devleti'ni bu karamsar durumdan çıkararak 1917 Rus ihtilalleri olmuştur.

1. Osmanlı Devleti'nin Ahıska'yı Ele Geçirmesi

1917 Mart ayında meydana gelen Rus ihtilalinden sonra Kafkas Cephesi'nde gayr-i resmî bir mütareke durumu ortaya çıktı. Kasım 1917'de Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra imzalanan Brest-Litovsk (*Dokümanı Vneşney Politiki SSSR (DVP)* 1957: 47-51; Wheeler-Bennet 1963: 379-384; Kurat 1967: 378; Kılıç 1998: 77-78) ve Erzincan mütarekeleri ile Kafkas cephesindeki Rus birlikleri çekilmeye başladı (*Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii (DMZG)* 1919: 18-23; *DVP* 1957: 53-57; Şahin 1998: 169-171). Ruslar çekilirlerken silah, mühimmat ve malzemelerini Ermeni ve Gürcülere verdiler. Böylece kendi milli ordularını kurmaya başlayan Ermeni ve Gürcüler (Kurat 1990: 331), Rusya'nın tahliye ettiği yerleri ele

⁶ Edirne Antlaşması'nın hükümleri için bkz: Erim 1953: 273-286.

⁷ I. Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesindeki gelişmelerin ayrıntıları için bkz: Allen 1966: 217-425; *Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı* (1993), c. II/1; *Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı* (1993), c. II/2 (bundan sonra *Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2): 1-405.

geçirmek için harekete geçtiler. Bu iki milletin hak iddia ettikleri toprakların başında Ahıska ve Ahılkelek gelmekteydi.

Ermeniler, Gürcülerden daha hızlı davranarak 1918 Ocak başlarında Ahıska ve Ahılkelek'te milis kuvvetleri kurdular (Hovannisian 1967: 115). Ermenilerin baskısı altında bulunan bölgedeki Müslümanların dayanacakları tek nokta ise Osmanlı Devleti'ydı (Allen 1966: 427). Bu nedenle Azeri Müslümanlar Naki Keykurun Şeyhzamanlı'yı ve Ahıskalı Müslümanlar ise Ömer Faik Numanzâde'yi Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmek için birbirlerinden ayrı olarak İstanbul'a gönderdiler. Yolda bir araya gelen Kafkasyalı murahhasların yanında Osmanlı Devleti subaylarından olan ve esir düşen Süvari Teğmen Hüsametdin (Tugaç) Bey de vardı. Murahhaslar Osmanlı Devleti'nin karargâhı olan Suşehri'nde Vehib (Kaçı) Paşa ile görüştü. Hüsametdin Bey burada kalırken (Keykurun 1998: 86-94) heyetten sadece Naki Keykurun ile Ömer Faik Bey 2 Mart 1918'de İstanbul'a ulaştılar (*Tasvir-i Efkâr*, 4 Mart 1918, no. 2383, s. 1; *Vakit*, 3 Mart 1918, no. 133, s. 2).

Naki Keykurun ve Ömer Faik Bey birlikte hareket etseler de Osmanlı Devleti'nden istenilecek yardımın mahiyeti konusunda fikir birliği içerisinde değillerdi. Naki Keykurun müstakil bir Azerbaycan'ı isterken Ömer Faik Bey Ahıska'nın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesi düşüncesindeydi⁸. Bunun üzerine Naki Keykurun Ömer Faik Bey'den Osmanlı devlet erkânı ile yapılacak görüşmelerde Ahıska'nın ötesi ile alakalı konuşmamasını istemişti. Kafkas heyeti, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın ve Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey'in de hazır bulunduğu toplantıda Sadrazam Talat Paşa ile bir görüşme yaptı. Görüşmede Naki Keykurun bağımsızlıklarını kazanmak için yardım isterken, Ömer Faik Bey ise Azerbaycan'ın istiklalinin kazanması gerektiğini söyledi ve Ahıska'nın Türkiye hududunda bulunması dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesini talep etti. Talat Paşa da Ömer Faik Bey'e "*emin olun Paşa hazretleri bu arzunuzu yerine getirir. Yarın teşkilatı kurmaya başlayacağız*" demiştir. Talat Paşa'nın bu sözleri Ahıska'nın Osmanlı ordusu tarafından alınması anlamına gelmekteydi. Azerbaycan'a yardım etmek için kurulan Kafkas İslam Ordusu'nun temelleri de bu seyahat sırasında atılmıştır (Keykurun 1998: 95-100). Bu seyahat I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya'nın kaderine doğrudan etki edecektir.

Kafkas heyeti İstanbul'da Osmanlı Devleti yetkilileri ile görüşmeler yapıyorken Türk ordusu bölgede artan Ermeni mezalimine son vermek için 12 Şubat 1918 tarihinde Kafkas cephesinde ileri harekâta başlamıştı (NA, WO, 106/6239; FO, 3371/ 3335, 130177; Belen 1967: 151-152). III. Ordu tarafından sevk ve idare edilen, Tirebolu, Kemah, Kiğı, Muş ve Bitlis hattından

---

⁸ Nitekim heyet henüz yolda iken Ömer Faik Numanzâde Sadrazam Talat ve Harbiye Nâzırı Enver Paşalara hitaben gönderdiği telgrafta Kafkasya'da otorite boşluğunun bulunduğunu ve İngilizlerin bu boşluğu değerlendirerek büyük Ermenistan kurmak niyetinde olduğunu Osmanlı Devleti'nin tarihi bir fırsatı yakaladığını ve elini çabuk tutarak Kafkas İslamlarını da kullanarak bu bölgeleri askeri yolla alması gerektiğini belirtmekteydi (BOA, DH.EUM.5.Şb, 55/26, lef: 3).

başlayan (Görgülü 1993: 124) Türk ileri harekâtı, İstanbul'a gelen Kafkas heyetinin talepleri ve heyet ile birlikte Suşehri'ne kadar gelen Hüsametdin Bey'in verdiği raporlar doğrultusunda⁹ Kafkasya'da Müslümanların yaşadığı bütün bölgeleri kapsayacaktı. 3 Mart 1918'de Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması (BOA, AFTE, 6/49; *The Manchester Guardian*, 5 Mart 1918, s.5; *The Times*, 5 Mart 1918, n. 41729, s.6; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Mart 1918, n.2386) da Osmanlı Devleti'ne hukukî anlamda Kafkasya'da daha rahat hareket edebilme olanağı vermişti.

Türk ordusunun 1918 Şubat ayında başlattığı ileri harekât sürerken, Osmanlı Devleti Maverâ-yı Kafkasya hükümeti¹⁰ ile Kafkasya'daki ihtilafli meseleleri çözmek için barış müzakereleri gerçekleştirmek istiyordu. Bu nedenle 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında Trabzon'da bir konferans tertip edildi. Konferansa Türk heyetine Bahriye Nezareti Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Rauf (Orbay) Bey (TTK Arşivi, KO/II, 182; NA, CAB, 24/45; BOA, MV, 211/ 103) Maverâ-yı Kafkas heyetine ise İçişleri Komiseri Akaki İvanoviç Çhenkeli başkanlık edecekti (*Tanin*, 28 Nisan 1918, n. 3370, s. 2; Kazemzadeh 1951: 93).

Bu konferansta Osmanlı Devleti'nin amaçlarından birisi Ahıska'nın elde edilmesi idi. Fakat Maverâ-yı Kafkas hükümeti Ahıska'yı bırakmaya niyetli değildi. Bu nedenle Konferans sırasında Maverâ-yı Kafkasya heyeti Osmanlı heyetine verdiği 18 Mart tarihli notada Ahıska'yı kendi toprakları içerisinde göstermekteydi. Osmanlı Devleti ise Ahıska konusunda ısrarcıydı. Özellikle Kafkasya meseleleri ile yakından ilgilenen Başkumandan Vekili Enver Paşa çoğunluğu Türk-Müslüman nüfusa sahip Ahıska'yı Turancılık ülküsünün bir parçası olarak değerlendirmekteydi. Nitekim Enver Paşa'nın 20 Mart 1918'de Vehib Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta Türk heyetine verdiği talimatlardan birisi de Ahıska'nın hudut içerisine alınmasıydı (Şahin 2002: 304, 307-307). Fakat Trabzon'da taraflar Ahıska üzerinde olduğu gibi diğer meselelerde de anlaşamadı ve 13/14 Nisan 1918'de Maverâ-yı Kafkasya hükümeti Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti (*DMZG* 1919: 163-166; 166-184; Kazemzadeh 1951: 99).

12 Şubat 1918'de Türk ordusunun ileri harekâtı Trabzon Konferansı boyunca devam etmişti. Mart sonunda 1878 sınırına kadar olan topraklar ele geçirildi. Ahıska'nın da dâhil olduğu 1878 sınırı ötesindeki topraklar için

⁹ Hüsametdin Bey Vehib Paşa'ya sunduğu raporunda Rus ordusunun dağıldığı; Rusların geri çekilirken büyük miktarlarda malzeme ve silahlarını Ermeni ve Gürcülere bıraktıkları ve silahlanan Ermeni ve Gürcülerin Müslümanlara saldırarak bölgede bir tek Müslümanın bile kalmama ihtimalinin olduğu bilgileri vardı (Tugaç 1975: 210-212).

¹⁰ 1917 Mart ihtilalinden sonra Maverâ-yı Kafkasya'yı idare etmesi için kurulan ve Rus, Azeri, Ermeni ve Gürcü üyelerden oluşan aynı zamanda Menşeviklerin kontrolü altındaki Maverâ-yı Kafkasya Özel Komitesi (Ozakom) (Hovannisian 1967: 75) Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra daha bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Ozakom kısa bir süre sonra kendini feshetti ve yerine Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom) kuruldu (Kazemzadeh 1951: 57-58).

III. Ordu Kumandanlığı altında bir Grup Kumandanlığı kuruldu. Ayrıca, karargâhı Romanya'da olan III. Ordu emrine verilen VI. Kolordu da (ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-1), bu gruba dâhil edilecekti. VI. Kolordu Elviye-i Selâse ile Ahıska ve Ahılkelek bölgelerindeki harekâtı gerçekleştirecekti. İlk başta 10. ve 37. Kafkas fırkalarından oluşan (Görgülü 1993: 125) bu kolorduya daha sonra Kaymakam Halit Bey kumandasında bölgenin Müslüman ahalisinden gönüllü olarak¹¹ kurulacak olan 3. Kafkas Fırkası'nın da bağlanması karar verildi.

Yapılan hazırlıklardan sonra Vehib Paşa, 26 Mart 1918'de Elviye-i Selâse'nin bir an önce işgal edilmesini emretti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 473-476). Bu emirle birlikte Türk birlikleri 28 Mart'ta Artvin'i (Karabekir 2009: 500), 30 Mart'ta ise Ardanoç'u (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 477), 3 Nisan'da Ardahan'ı (*The Times*, 9 Nisan 1918, n. 41759, s. 5; Çakmak 1936: 268), 5 Nisan'da Sarıkamış'ı (*İkdam*, 8 Nisan 1918, n. 7601; *The Manchester Guardian*, 9 Nisan 1918, s. 5) ve Trabzon Konferansı'nın bittiği gün 14 Nisan'da da Batum'u geri aldılar¹². Batum alındıktan sonra 18 Nisan'dan başlamak üzere hazırlanan yeni harekât planında, 3. Kafkas Fırkası'nın Ahıska'yı işgal etmesi öngörülmekteydi. Bu sırada Ahıska'da yaklaşık 2.000 kişilik Ermeni ve Gürcü kuvveti bulunmaktaydı. Müslüman halktan ise 1.100 kişilik bir silahlı kuvvet vardı. Teşkilatını henüz tamamlayamayan 3. Kafkas Fırkası'nın 7. ve 8. Kafkas Alayları tamamıyla bu Müslümanlardan oluşacaktı. Fırkaya ayrıca bir dağ bataryası ile bir makineli tüfek bölüğü verilmişti. Harekât planı gereği 3. Kafkas Fırkası 18 Nisan'da Geda üzerinden Ahıska'ya doğru harekete geçti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 489, 497, 504). Bu arada Türk ordusunun Kars istikametindeki ilerlemesi devam etmekteydi.

Kafkasya'da bütün cepheleden Türk birliklerinin başarılı bir şekilde ilerlediğini gören Maverâ-yı Kafkas hükümeti Osmanlı Devleti'nden barış istemekten başka çaresinin olmadığını anladı. Osmanlı Devleti'nin barış müzakerelerine başlama şartı ise seymin bağımsızlığını ilan etmesiydi. Bu nedenle Maverâ-yı Kafkas hükümeti 22 Nisan 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etti. Böylece Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti kuruldu (NA, FO, 248/ 1196/ 209; *DMZG* 1919: 222; *The Transcaucasian Post*, 2 Nisan 1919, n. 12, s. 3; *Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403). Bu yeni durum karşısında Osmanlı Devleti, 1878 sınırı ötesindeki ileri harekâtını 23

¹¹ Daha önce Kafkasya'da Müslümanların Ermeni ve Gürcülere oranla askerî teşkilatlarını kuramadıklarından bahsedilmişti. Buna rağmen bazı bölgelerde Müslümanlar kendi ölçülerinde teşkilatlarını kurmaya muvafık olmuşlardı. Bu bölgelerden birisi de Ahıska'ydı. Ahıska ve civarında Müslümanlar Osman Server Atabek öncülüğünde 1917 Rus İhtilalinden sonra örgütlenmeye başlamışlardı. Bakû İslam Cemiyeti Hayriyesi'nin de yardımları ile Ahıska, Ahılkelek, Azgur, Adigon (Kobhyan) ve Hırtıs kazalarında Millî Teşkilat kuran Server Atabek, Gürcüler ve Ermenilere karşı bölgeyi savunmaya çalışmışlardır. Daha sonra Abastuman'da Azerbaycan Kolordusu'na bağlı olarak 8. Müslüman Alayı kuruldu. İşte Halit Bey'in kurduğu 3. Kafkas Fırkasının çekirdeğini bu gönüllü birlikler teşkil etmiştir (Kırzioğlu 1966: 54-55).

¹² Batum'un Osmanlı Devleti tarafından alınması ayrıntıları için bkz: Sarı 2014: 105-127.

Nisan'dan başlamak üzere bazı şartlar dâhilinde durdurdu (DMZG 1919: 227-28). Fakat Osmanlı ordusu stratejik önemi nedeniyle 25 Nisan 1918'te Kars'ı alarak (DMZG 1919: 251-253; *Ati*, 27 Nisan 1918, n. 117; *Tanin*, 27 Nisan 1918, n. 3369; *Tasvir-i Efkâr*, 28 Nisan 1918, n. 2438; *The Transcaucasian Post*, 5 Nisan 1918, n. 13, s. 4; Avalov 1924: 33) 30 Nisan 1918'de Arpaçay'a kadar ilerledi.

Mütarekeye rağmen Ahıska civarında bazı tedbirler almak isteyen Maverâ-yı Kafkas hükümeti, Osmanlı kuvvetlerine karşılık vermek için kuruluş aşamasında bulunan Lori, Karzak ve Ahilekelek'teki alayların da kullanılmasını düşünmekteydi (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 475, 505). Bunun dışında Ahıska bölgesindeki Türk ileri harekâtını engellemek üzere Maverâ-yı Kafkas Generali Odişelidze Vehib Paşa'ya 28 Nisan'da bir telgraf göndererek Ahıska bölgesinde kendilerini Türk kuvvetleri, komutanlarını da Türk subayları olarak tanıtan Müslüman eşkiya müfrezelerinin katliam ve soygun yaptıklarını belirtti. Odişelidze telgrafının devamında, eğer bu müfrezelerin Türkiye ile alakası varsa bunların faaliyetlerini durdurulması için Vehib Paşa'dan emir vermesini istemiş, eğer Türkiye ile alakaları yoksa kendisinin birtakım tedbirler alacağını bildirmişti (DMZG 1919: 256-257)¹³. Vehib Paşa General Odişelidze'ye cevap olarak 29 Nisan'da gönderdiği telgrafta, Ahıska ve civarındaki müfrezelerin emri altında olmadığını, Ahıska'nın 20 km batısında bulunan Adigon civarında bulunan Osmanlı kuvvetlerinin 23 Nisan öğleden sonra saat 5'ten itibaren bu mevkiiden Ahıska'ya bir adım bile atmadığını belirtti. Vehib Paşa telgrafının devamında Osmanlı kuvvetleri içerisinde bu gibi şekavet, mezalim ve cinayet işleyecek kişilerin olmadığını da üzerinde durmuştu (ATASE, BDH, Kls: 2917, D: 4302, B: 1-9). Mayıs başlarına kadar Ahıska ve çevresinde durum bu şekilde cereyan etmekteydi.

Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında Trabzon'da çözülemeyen problemler 11 Mayıs-4 Haziran 1918 tarihlerinde Batum'da yapılan bir konferans ile çözülmeye çalışıldı. Osmanlı heyetinin başkanlığını Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey (DMZG 1919: 253; *Vakit*, 1 Mayıs 1918, n. 192; *Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442; *Ati*, 2 Mayıs 1918, n. 122; *Sabah*, 1 Mayıs 1918, n. 10222), Maverâ-yı Kafkas heyetinin başkanlığını ise Hükümet Başkanı ve Dışişleri Bakanı olan Akakiy İvanoviç Çenkeli yapacaktı (NA, FO, 248/ 1196/210; BAO, HR.SYS, 2398/ 7, lef: 76; *Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403, s. 3). Batum Konferansı'nda Osmanlı Devleti Maverâ-yı Kafkas hükümetinden, Enver Paşa'nın Vehib Paşa'ya gönderdiği 4 Mayıs tarihli telgrafta belirttiği üzere, Brest-Litovsk'ta Osmanlı Devleti'ne verilen arazilerin dışında 1878 sınırını aşarak çoğunlukla Müslümanların yaşadığı Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve Alagöz dağı gibi yeni topraklar da talep edecekti. Ayrıca bu havalideki tren hattı da Osmanlı Devleti'ne bırakılmalıydı. Enver Paşa bu toprakların Osmanlı Devleti'ne verilmesiyle kuzey ve doğu Kaf-

¹³ Benzer şekilde Ahılkelek Ermeni komutanı Yarbay Arakvelof da Ahılkelek'te Müslümanların köylere saldırdıklarını söylemektedir (DMZG 1919: 256).

kasya'daki Müslümanlarla münasebetin kurulmasını amaçlamaktaydı (ATA-SE, BDH, Kls: 2919, D: 61/499, B: 3-1).

Batum Konferansı'nın ilk resmî oturumu 11 Mayıs'ta gerçekleşti. Türk heyeti başkanı Halil Bey'in Maverâ-yı Kafkasya heyeti başkanı Çenkeli'ye sunduğu 12 maddelik antlaşma taslağında Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve Sürmeli kazalarının tamamı Osmanlı Devleti sınırları içinde yer almaktaydı (Şahin 2002: 549; Hovannisian 1967: 173; Kazemzadeh 1951: 110). Fakat böyle bir teklif Maverâ-yı Kafkas heyeti tarafından kabul edilmedi. 11 Mayıs tarihli bu oturum, konferansın da son oturumu oldu. Bundan sonraki görüşmeler karşılıklı nota teatileri şeklinde devam etti¹⁴.

Batum Konferansı'nın başladığı sırada Ermeniler, Türk ileri harekâtının devam etmesinden endişe ettiği için Erivan, Gümrü ve Ahılkelek civarındaki kuvvetlerini artırdılar. Osmanlı askerî yetkilileri de Ermenilerin teşkilatlanmalarına fırsat vermeden onların üzerine bir taarruzda bulunmayı planlamaktaydı. Buna göre IV. Kolordu Erivan istikametinde yürürken, Batum havalisinde bulunan VI. Kolordu'ya ait 10. ve 37. firkalar Kutayis, 3. Fırka da Ahıska, Ahılkelek üzerine hareket edecekti. 123. Kafkas Alayı'nın¹⁵ da 20 Mayıs 1918'de Zurzuna'dan (Çıldır) hareket ederek Karzak mıntıkasındaki Ermenileri püskürttükten sonra Ahılkelek şosesine kadar ilerlemesi düşünülmekteydi. 123. Kafkas Alayı 20 Mayıs günü Karzak civarında akşama kadar muharebe etti. III. Ordu Kumandanlığı, harekâtın şimdilik Gürcüleri kapsamaması yararlı görmediğinden 123. Kafkas Alayı'nın Karzak'tan ileriye gitmemesini emretti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 507, 516).

Ahıska ve Ahılkelek bölgesinde taraflar konumlarını güçlendirmeye çalışırlarken, bölge Müslümanlarının önde gelenleri Ermenilerin saldırılarını önlemek için Adigon'da bir toplantı tertip ettiler ve aldıkları bu kararları 40 kişinin imzasıyla Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya iletiler. Toplantı 25 Nisan 1918'de düzenlenmesine rağmen ancak toplantı kararları yaklaşık bir ay sonra 26 Mayıs 1918'de Osmanlı devlet erkânının eline geçmişti. Tarihi nitelikteki bu kararlar şu şekildedir:

“1- Rusya hükûmet-i inkilâbiyesi küçük millet ve cema'atlere siyasî hâk ve salâhiyet verdi ki kendi mukadderâtına kendisi hâkim olup hükûmet ve idaresini istediği tarz ve usulde teşkil etsin. Ve bu salâhiyetle arzu ettiği komşu hükûmetle ittihat veya o hükûmet hudud ve idaresi dâhiline girsin.

2- Ahıska kazası üç yüz yıl kadar Osmanlı idaresinde olup ancak 1828'inci yılda Rusya hükûmeti tarafından zabt edilmiştir.

3- Ahıska ahali ekseriyetle Türk olup bugüne kadar Osmanlı ile olan rabîta-i diniyye ve cinsiyesine zerre kadar hâlel getirmemiştir.

¹⁴ Bu süreçteki gelişmelerin detayı için bkz: Şahin 2002: 551-578.

¹⁵ 123. Alay, 110. Kafkas Alay Kumandanı Vekili Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in komutasında Ardahan ve civarında yerel milisleri teşkilatlandırma vazifesiyle görevlendirilmişti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 483).

4- Ahıska Müslümanları muhârebe iptidasından bugüne kadar dahi inkılâbın en hır zamanlarında bile musâvat ve adalet yerine zulm ve şiddetle en büyük haksızlıklar görmekte ve ekseriyetlerine rağmen bütün hükümet idareleri birer bahane ile Hıristiyanlar eline verilip Müslümanlar idare-i müstebide zamanından daha fena hal ve hakarete duçar edilmektedir. Zakaftas hükümeti hürriyet prensiplerini unutup biz Müslümanlara asla itimad etmiyor. En medeni hakkımızı bile i'tinaya almıyor. Ve kasten takip ettiği usûl-ü idare ile Ahıska Müslüman ahalisini her türlü ma'arif ve terakki esbabından mahrum bırakıp tedenni ve inkırâza ma'ruz ve mahkûm kılıyor.

5- Zakaftas hükümetinin Müslümanlara reva gördüğü adaletsizlik neticesi olarak Ahıska ve Ahılkelek Hıristiyan ahalisini ve askerleri son günlerde Müslümanlara hücum edip Ahılkelek'te on üç, Ahıska'da on gün ahalinin kısmen esir veya firara mecbur kısmen de katletmiş ve bütün erzak ve hayvanlarını zabt ile sekiz köyü tamamıyla yandırmış ve el-an Ahılkelek ve Borcom taraflarından sevk ettikleri küçük nizamiye asker ve ahali kuvvetlerine istinat edip top ve mitralyöz atışlarıyla tecavüzlerini muttasıl ilerleterek Müslüman ahalisini her taraftan ihata ile mahva çalışmaktadırlar.

6- Ahıska kazası eğer 1293 hududu haricinde kalıyorsa mevki-i coğrafyası münasebetiyle Ermeni ve Gürcü arazi ve kuvvetleri arasında zayıf bir halde sıkışıp mevcûdiy-i diniyye ve milliyesini muhafaza edemeyerek tez bir zamanda mahva mahkûm olacağı ve hakikâtı inkılâbın son aylarında Müslümanların cebren tenassur Türkçe tedrisin men' ettirilmesi gibi acı şahit ve deliller isbât etmektedir".

Ahıska ve Ahılkelek Müslümanlarının liderleri bu maddeleri sıraladıktan sonra maruz kaldıkları maddi ve manevi ölümden kurtulmak için Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nden ayrılarak Osmanlı hükümeti idaresine dâhil olmaya bütün halkın rızasıyla karar verdiklerini belirtmişlerdir. Müslüman liderler eğer Osmanlı Devleti bu isteklerini kabul etmezse Müslümanların silaha sarılarak son damlasına kadar savaşacaklarını ifade etmişlerdir (BOA, HR.SYS, 2303/ 2, lef: 22)¹⁶. Ahıska ahalisi artık açıkça bölgenin Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesini istemekteydi. Osmanlı hükümeti de bu talep doğrultusunda Ahıska ve Ahılkelek'in Türkiye'ye ilhakına artık daha ciddi olarak eğilecektir.

Batum'da barış müzakerelerinin devam ettiği bu dönemde Maverâ-yı Kafkasya'da önemli olaylar cereyan etmekteydi. Almanya'nın hegemonyasına giren Gürcüler bağımsız bir devlet kurmak için harekete geçtiler. Öncelikle 26 Mayıs 1918'de Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti kendisini feshetti (NA, AIR, 1/22282/209/74/2; ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 17). Aynı gün Gürcüler (NA, AIR, 1/22282/209/74/2; ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 17; *The Georgian Messenger*, 23 Şubat 1919, n. 1, s. 3; *Christian Science Monitor*, 21 Eylül 1918, s. 3), bunu

¹⁶ Aynı belge *Dokümentı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii* adlı belge neşri kitapta da mevcuttur (DMZG 1919: 310-312).

takiben 28 Mayıs'ta Azeriler (ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 17; Bala 1953: 12) ve Ermeniler de bağımsızlıklarını ilan ettiler (NA, WO, 106/6239; FO, 3371/3335, 130177). Böylece Maverâ-yı Kafkasya'da üç bağımsız devlet ortaya çıkmıştı. Bu devletler Batum'daki konferansa kendi heyetlerini göndereceklerdi ve artık görüşmeler münferit olarak yapılacaktı.

Maverâ-yı Kafkasya'nın dağıldığı gün Batum Konferansı'nda Türk heyeti başkanı Halil Bey, Seym'e 11 Mayıs'ta verilen Türk antlaşma taslağının¹⁷ 72 saat içerisinde kabul edilmesini bildiren bir ulti-matom vermişti (DMZG 1919: 309-310; Hovannisian 1971: 28-29). Fakat Maverâ-yı Kafkasya'daki gelişmeler nedeniyle 29 Mayıs'ta ulti-matomun süresi 24 saat daha uzatıldı (Şahin 2002: 607). Son gün 31 Mayıs idi. 31 Mayıs'ta Gürcülerin verdiği cevap, Türk-Gürcü sınırının Brest-Litovsk Antlaşması'na göre çizilmesini öngörmekteydi (DMZG 1919: 340-341). Yani Gücüler Osmanlı Devleti'ne Ahıska ve Ahılkelek'i vermeyi kabul etmemekteydiler. Bunun üzerine Halil Bey Gürcülere 31 Mayıs gecesi son bir nota vererek Ahıska ve Ahılkelek konusundaki taleplerine olumlu cevap verilmezse ertesi gün ordunun Tiflis üzerine hareket geçeceğini söyledi. Gürcüler bunun üzerine Azgur ve Abastuman¹⁸ kasabaları hariç Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne verilmesini kabul etmek zorunda kaldılar (Menteşe 1986: 229-230). Gürcistan heyeti başkanı Noy Ramışvili, Halil Bey'e yazılı olarak şu metni vermiştir: "*Osmanlı hükümetinin Ahıska ve Ahılkelek kazaları hususundaki ulti-matom taleplerine razı oluyorum. İnaniyorum ki, bu iki kazanın sınırlarının tespit edilmesi sırasında, Gürcistan'ın hayati çıkarları dikkate alınacaktır*" (Şahin 2002: 616).

Batum'da Türk heyeti ile Gürcü, Azeri ve Ermeni heyetleri arasında ayrı ayrı devam eden görüşmeler sonunda¹⁹ 4 Haziran 1918'de müşterek ve münferit, bunun yanında Şimalî Kafkas delegeleri ile de 8 Haziran'da antlaşmalar imzalandı. Türkiye ve Gürcistan arasında 4 Haziran'da Barış ve Dostluk Antlaşması imzalandı. On üç madde olan antlaşmanın ilk maddesi Türkiye ile Gürcistan arasında sürekli ve istikrarlı bir dostluğun kurulmasını içermekteydi. İkinci madde ise taraflar arasındaki sınırı belirlemekteydi. Bu maddeye göre Abastuman ve Ozurgeti Gürcistan'a, Ahıska ve Ahılkelek kazaları ise Brest-Litovsk sınırını aşarak Türkiye'ye verilmekteydi (BOA, HR.HMŞ.İŞO, 123/67, lef: 16-24; Şahin 2002: 710-715)²⁰. Yani Türkiye-Gürcistan sınırı 1829 yılında Edirne Antlaşması'yla tespit edilen konuma gelmişti.

Batum'da imzalanan anlaşma gereğince Ahıska ve Ahılkelek Osmanlı Devleti'ne bırakıldığına göre sıra bu yerlerin Osmanlı ordusu tarafından

¹⁷ Bu antlaşma taslağına göre Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne verildiği unutulmamalıdır.

¹⁸ Bu iki yerleşim yeri Osmanlı Arşivi belgelerinde Ahçur ve Abastoman olarak geçmektedir.

¹⁹ Görüşmelerin detayları için bkz: Şahin 2002: 606-627.

²⁰ Fransızca metin için bkz: BOA, HR.HMŞ.İŞO, 123/67, lef: 7-15; BOA, HR.SYS, 2375/ 8, lef: 1. Rusça metin için bkz: DMZG 1919: 343-349.

alınmasına geliyordu. Karzak'ta bekleyen 123. Alay verilen emir gereğince 3 Haziran'da Ahılkelek'e girdi. Ahıska ise Gürcülerin 10 Haziran sabahı şehri boşaltması sonucunda 3. Kafkas Fırkası tarafından geri alındı (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 524). Böylece 1829'dan bu tarafa anavatandan ayrı olan Ahıska ve Ahılkelek Türkler tarafından ele geçirildi.

Ahıska ve Ahılkelek'in alınması ile Osmanlı Devleti 5.000 kilometrekaleden fazla toprağı ele geçirdi (Bihl 1992: 308; Hovannisian 1967: 199). Böylece bu iki serhat kentinin tekrar alınması ile Osmanlı Devleti doğu sınırını emniyet altına aldı (*Tanin*, 11 Haziran 1918, n. 3414; *Ati*, 12 Haziran 1918, n. 163).

2. Batum Konferansı'ndan Tahliyeye Kadar Askerî ve Siyasî Olaylar

Batum Konferansı'ndan sonra Ermenistan ve Gürcistan arasında birtakım sınır anlaşmazlıkları ortaya çıktı. Konferanstan Tiflis'e dönen İçişleri Bakanı Ramışvili, Ermenistan ile toprak meselelerini halletmek için Ermeni milletvekillerinden bazılarını Gürcistan'a davet etti. Ermeniler P. Ingorokov Hatisyan, Karjikyan ve General G. Korganov'u Tiflis'e gönderdiler. 11 Haziran tarihinde Ermeni milletvekillerinin de katıldığı toplantıda Ahılkelek, Karakilise, Pampak, Borçalı ve Lori'nin durumu tartışıldı. Gürcüler, Ermeni milletvekillerine ekonomik ve stratejik şartlar nedeniyle, bu bölgelerin Gürcistan'a bırakılması gerektiğini söylediler. Fakat Ermeni milletvekilleri ise buna şiddetle karşı çıktılar. Gürcüler özellikle Ahılkelek'in kendilerinde kalması için ısrar etmekteydiler (Hovannisian 1967: 205-206).

Osmanlı yetkilileri de Ahılkelek'teki askerî konumunu güçlendirmek için 15 Haziran 1918'de Batum'da bulunan 38. Alay'ın 1. ve 7. Taburlarıyla Makineli Tüfek Taburu'nun Ahılkelek'e gitmesi emrini verdi. Yine aynı alayın 3. Taburu ve 37. Kafkas Fırkası'nın Kudretli Cebel Taburu 16 Haziran'da Ahılkelek'e gönderilecekti (ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-42). Bu birliklerin dışında 56. Alay'ın 1. ve 2. Taburlarıyla Alay Makineli Tüfek Bölüğü ve 42. Alay'ın 2. Obüs Taburu bir kademe halinde ve 56. Alay'ın kumandası altında 18 Haziran'da Batum'dan hareket etmesine ve Ahıska üzerinden Ahılkelek'e giderek orada IX. Ordu emrine girmesine karar verildi²¹. Bu birliklerin Ahılkelek'e varıncaya kadar işeleri 3. Fırka tarafından karşılanacak (ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-45) ve gidecekleri güzergâh gizli tutulacaktı (ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-37). Bu suretle Türkler hem Ahıska ve Ahılkelek civarında güvenliklerini sağlamlaştıırken hem de

²¹ Ahıska ve Ahılkelek'e üç kademe halinde gidecek olan Türk birliklerinin mevcudu Batum'a geldikleri sıra şu şekildedir: 1. Kademe: 38. alay 1. tabur ve alay karargâhı, 25 zabıt, 780 nefer, 211 hayvan. 37. alay 2. tabur, 172 zabıt, 755 nefer, 183 hayvan; 2. Kademe: 38. Alay 3. tabur, 20 zabıt, 698 nefer, 181 hayvan. Kudretli cebel taburu, 12 zabıt, 411 nefer, 266 hayvan. 38. Alaya Batum'da 840 ikmal neferi verilmiştir; 3. Kademe: 56. Alay 1. Tabur ve alay karargâhı 21 zabıt, 625 nefer, 236 hayvan. 56. alay 2. tabur ve alay makineli bölüğü 19 zabıt, 1080 nefer, 318 hayvan. Obüs taburu, 14 zabıt, 513 nefer, 255 hayvan. Ahıska ve Ahılkelek'e gönderilecek birliklerin mevcudu toplam 283 zabıt, 4.862 nefer ve 1.650 nefer idi.

ileri harekât için konumlarını güçlendirmişlerdir. Türklerin bu bölgedeki ileri harekâtının Borçalı, Tiflis ve Signakh bölgelerini de kapsamından en-dişe eden Gürcüler, Ahılkelek sınırına askerî yığınak yapmaya başladılar (Hovannisian 1967: 205).

Türklerin, Ermenilerin ve Gürcülerin Ahıska ve Ahılkelek'teki askerî güçlerini kuvvetlendirmeye çalıştıkları bu sırada Osmanlı Devleti ile Mave-râ-yı Kafkas Cumhuriyetleri İstanbul'da bir konferans düzenlemeyi tasarlamaktaydılar. Konferansa Osmanlı Devleti, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Kuzey Kafkasya, Almanya ve Avusturya katılacaktı (*Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1918, n. 2491; *Tasvir-i Efkâr*, 21 Haziran 1918, n. 2492). Konferansta ele alınacak konular sınır meseleleri, iktisadî meseleler, tarafların tebaası ve konsoloslukların kurulması meselesi, posta ve telgraf meselesi idi (*Sabah*, 25 Haziran 1918, n. 10277). Bütün bunlar arasındaki en büyük problem sınır meselesiydi. Tarafların delegelerinin Haziran 1918 ortalarından itibaren İstanbul'a gelmesine (*Ati*, 20 Haziran 1918, n. 171; *Tasvir-i Efkâr*, 21 Haziran 1918, n. 2492) ve yapılan sayısız ön görüşmelere rağmen konferans resmî olarak hiçbir zaman toplanamadan dağıldı. Mondros Mütarekesi imzalandıktan bir süre sonra da delegeler İstanbul'dan ayrıldılar²². Konferans boyunca Ahıska ile alakalı bazı meseleler gündemi meşgul etmişti.

İstanbul Konferansı süresince Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan en önemli mesele Ahıska'nın kasabaları olan Azgur ve Abastuman'ın Türkler tarafından tahliye edilmesi meselesiydi. Ahıska'ya sadece 25'er km uzak olan Azgur ve Abastuman Batum Antlaşmasıyla Gürcülere bırakılmasına rağmen hala Türk ordusunun işgali altındaydı. Gürcüler Batum Antlaşması hükümlerine göre Türk birliklerin bu iki kasabayı tahliye etmesini istemekteydi. Enver Paşa ise Gürcülerin güçsüz durumundan yararlanarak Azgur ve Abastuman bölgelerini Türk ordusunun tahliye etmesi karşılığında Gürcü demiryolunun kullanılmasını teklif etmişti. Gürcü demiryolu, yapılması düşünülen Bakû seferine Kafkas İslam Ordusu'na takviye birliklerin gönderilmesi için gerekiyordu.

Bu arada çoğunlukla Müslüman olan Azgur ve Abastuman ahalisi ile Gürcüler arasında çatışmalar devam etmekteydi. Ahıskalı Müslümanlar ayrıca İstanbul'a telgraflar göndererek Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemedikleri bildirmekteydiler²³. Bunun üzerine Enver Paşa ise 11 Temmuz

²² Ermeni delegeleri 1 Kasım 1918'de İstanbul'dan ayrılmışlardır (Hovannisian 1967: 230).

²³ Ahıskalı Ömer Faik Bey ve rüfekaşı Azgur ve Abastuman kasabalarının memleketlerinden koparılmamasını İstanbul'dan istirham etmişlerdir (BOA, BEO.VGG, 1164, - Özet-K: 26). Bunun dışında Ahıskalı Seyfettin, Ahıska Millet Vekili Yahşi ve Ahıska Millet Vekili Mehmed Beyler 10 Temmuz'da İstanbul'a gönderdikleri telgrafta kendi devletlerinin Osmanlı Devleti olduğunu belirttikten sonra, sözlerine "Müslüman Azgur ve Abastuman kasabalarının Ahıska hududu içinde kalması ahalimizin askerî ve ticarî menfaatlerinedir. İstanbul Konferansı'nda bu mesele-nin çözülmesini istiyoruz" şeklinde devam etmişlerdir (TTK Arşivi, KO/II, 503).

1918'de Şark Orduları Grubu Kumandanı²⁴ Vekili Esat (Bülkat) Paşa'ya gönderdiği telgrafta Gürcülerle meselenin çözülmesine çalışılacağını ve o zamana kadar bölge ahalisinin dayanmaları gerektiğini Ahıskalılara söylemesini istemişti. Enver Paşa telgrafında ayrıca Ahıskalılardan İstanbul Konferansı'na bir heyet göndererek taleplerini bildirmelerini de belirtmişti (TTK Arşivi, KO/II, 339). Bu telgrafın dışında Enver Paşa, 10 Ağustos'ta Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil (Kut) Paşa'ya da bir telgraf gönderdi. Telgrafta Gürcüler için Abastuman ve Azgur kasabalarından ziyade bölgedeki bazı geçitlerin önemli olduğunu belirten Enver Paşa, bu kasabalarının Osmanlı Devleti'nde kalması karşılığında, bu geçitlerle birlikte Ahılkelek bölgesinde 5 köyün verilmesinin Gürcülere teklif edilmesini emretti (TTK Arşivi, KO/II, 285).

Şark Orduları Kumandanı Halil Paşa, Gürcü hükümeti ile görüşmesinde Enver Paşa'dan aldığı talimatları iletmişti. Gürcü yetkilileri Azgur ve Abastuman'ın Türklere verilmesini kabul etmemişlerdi. Fakat Gürcüler, Abastuman ve Azgur'un tahliyesi karşılığında Türklerin Gürcü demiryollarını kullanmasına razı gelmişlerdi. Bunun üzerine Enver Paşa, 19 Ağustos'ta III. Ordu Kumandanı Esat Paşa'ya bir telgraf göndererek Abastuman ve Azgur kasabalarının Türk ordusu tarafından boşaltılması emrini vermişti (NA, WO, 106/6239). Böylece Azgur ve Abastuman Türk birlikleri tarafından tahliye edildi.

Türk ve Gürcü yetkilileri arasında yaklaşık iki buçuk ay kadar tartışmalara neden olan Azgur ve Abastuman meselesi çözülmüş oldu. Fakat bu arada kasabaların Türk askerleri tarafından tahliye edilmesi üzerine Ahıska ileri gelenleri 10 Eylül 1918'de Osmanlı hükümetine başvurarak Abastuman ve Azgur kasabalarının Gürcülere verilmesini asla kabul etmeyeceklerini belirttiler²⁵. Fakat bu telgraf neticeyi değiştirmeyecektir. Zaten Ekim 1918

²⁴ Şark Orduları Grubu Vehib Paşa'nın emri altında 9 Haziran 1918'de teşkil edildi. Vehib Paşa'nın istifası üzerine Kumandanlığa bir süre Esat Paşa vekâlet etti, daha sonra bu göreve Halil Paşa tayin edildi (Görgülü 1993: 126).

²⁵Bu telgraf şu şekildedir:

"*Makam-ı Celil-i Sadaretpenâhi'ye*

Mahreç: Ahıska

Tarih: 10/9/34

Yüz seneye karib zamandan beri Rusya'nın kahr-ı pençe-i zulmü altında inlerken Allahın inayetiyle bu harpte istihlas olunan Ahıska mülhakatında Ahçur ve Abastoman'ın ba'zı mefabi-i aliye uğrunda muvakkaten Gürcistan'a terki lüzumunu tebliğ ederek hükümet-i Osmaniye namına Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Reisi Enver Paşa hazretlerinin Ahçur ve Abastoman'ın ne vatan-ı asliyyeye ilhak edileceği hakkındaki va'ad-i samilerini bir sened ittihaz ederek şimdiye kadar ihtiyaraniyeniz azim fedakarlıkların en büyüğü olan bu terk-i keyfiyetine mahza alem-i İslam'a daha büyük faydeler temini için muvakkaten katlanıyoruz biz hiç bir vakit Gürcülere tabi ve münkad olamayız binaenaleyh arzu ve emelimiz hilafında bir tabiiyyet-i katiyyede asla razı olamayacağımızı şimdiden arz ile konferansta sırf Müslüman ve Türk olan memleketimizin yine Osmanlı hükümetine rabtı esbabının istikmalini istirham eyleriz. Ferman. 30 Ağustos 1334.

Hacizâde Mustafa Mehmed Zeki, Şeyzâde Hacı Hafız Mehmed Emin, Ahçur nahiyesi ahalisi tarafından Liva Hakimi Ali Hamdi, Toman nahiyesi ahalisi tarafından Molla Kadir Oğlu Molla Os-

başı gibi Osmanlı Devleti yetkilileri sadece Azgur ve Abastuman'ı değil, Ahıska ve Ahılkelek'in dışında aynı zamanda İran, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın tamamını boşaltmayı düşünmeye başlayacaktır.

İstanbul Konferansı devam ettiği sırada Osmanlı Devleti'ni uğraştıran diğer bir hadise de Ahılkelek'ten Bakuriani dağlarına kaçan Ermeni mültecilerin durumu idi. Sayılarının ne kadar olduğu konusunda tartışmalar bulunan Ermeni mültecilerin²⁶ memleketlerine dönmeleri için Hatisyan, Batum'da Vehib Paşa'nın verdiği güvenceleri delil göstererek Osmanlı Devleti'ne başvuruda bulundu. Haziran ve Temmuz ayları boyunca, Enver Paşa bölgede yaşayan Müslümanların Ermeni mezalimine maruz kalmalarını sebep göstererek bu mültecilerin geri dönmelerini kabul etmedi (Hovannisian 1967: 234). Enver Paşa'nın burada dayandığı nokta Ahılkelek'in ileri gelen Müslümanlarından 17 Temmuz 1918'de Sadrazam Talat Paşa'ya gönderilen telgraftı. Bu telgrafta Ermenilerin Ahılkelek bölgesine dönmesi halinde Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki mukâtelenin önünün alınamayacağı yazılıydı (BOA, A.AMD.MV, 105/ 73). Bunun dışında Ermenilerin boşalttığı köylere o civardaki ve Erivan taraflarından sürülen Müslümanlar yerleştirilmekteydi (TTK Arşivi, KO/II, 258). Buna rağmen artan baskılara dayanamayan Enver Paşa Ağustos ayında Gümrü-Culfa demiryolunun 20 km doğusuna kadar olan yerlere Ermeni mültecilerin gelebilmelerine onay verdi (Hovannisian 1967: 234). Fakat bu izin sınırlı bir durum olmasından dolayı Ermeni hükümeti yeniden Osmanlı hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulundu. Sonunda bu mültecilerin Ahılkelek'e tekrar dönmelerine Osmanlı Devleti izin verdi. Bunun üzerine bölge Müslümanları birbiri ardına İstanbul'a telgraflar göndererek Ermeni mültecilerinin Ahılkelek'e dönmelerine izin verilmesine itiraz ettiler. İlk telgraf bölge Müslümanlarından Sadrazam Talat Paşa'ya 3 Eylül'de (BOA, A.VRK, 819/ 99), diğer bir telgraf ise Ahıskalı lider Ömer Faik Bey tarafından 28 Eylül 1918'de yine Talat Paşa'ya gönderilmişti (BOA, A.VRK, 821/ 11, lef: 1-2; BOA, HR.SYS, 2460/ 19, lef: 2). Her iki telgrafta da Ermenilerin Ahılkelek'e dönmelerinin Türkler ile Ermeniler arasındaki husumetin artmasına neden olacağıın altı çizilmişti.

Ermenilerin Ahılkelek'e gelmelerine bir itiraz da Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'ndan gelmişti. Grup Kumandanlığı Gürcistan ve Ermenistan'dan hicrete mecbur tutulan Müslümanların büyük bir çoğunluğunun

---

man, Kobliyan nahiyesi Ahalisinden Mehmed Fahri, Evravil Nahiyesi ahalisinden Ali" (BOA, A.VRK, 820/ 82).

²⁶ Richard Hovannisian (1967: 207), bu Ermenilerin sayısını 60.000 olarak vermektedir. Fakat Hovannisian (1967: 209) Osmanlı Devleti bu bölgeyi almadan önce Ahılkelek'te 64.000 Ermeni yaşadığını söylemektedir. Osmanlı Devleti Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'in yaptığı araştırmalara göre Ağustos 1918 ayında Ahılkelek'te 62.000 Ermeni bulunmaktaydı. Yine Abdülhalik Bey'e göre Ahılkelek'te yaşayan ahali Osmanlı birlikleri girmesinden sonra yerli yerindeydi (BOA, BEO.NGG, 339891). Bu hesaplamalara göre Ahılkelek'ten kaçan Ermeni sayısı 2.000 civarındaydı. Bu rakam ise Hovannisian'ın iddia ettiği rakamdan hayli uzaktır. Bu noktada şu husus gelebilir: Bakuriani dağlarına Ahılkelek'in dışında mesela Kars, Gümrü vb. gibi diğer bölgelerden Ermeniler de gelmiş olabilir.

Ahılkelek mıntikasına yerleştirilmeleri; bölgedeki Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışmaların tekrar başlama ihtimali ve gelecek Ermeni mültecilerinin yaş sorunları nedenleriyle Ermeni mültecilerin Ahılkelek bölgesine gelmelerine itiraz etmekteydi (BOA, HR.SYS, 2460/ 3, lef: 1-2). Görüldüğü üzere Ahılkelek bölgesinden Bakuriani dağlarına sığınan Ermeni mültecileri sorununun savaş sonuna kadar devam ettiği görülmektedir.

3. Osmanlı Mülkî Yapılanması

3.1. Mülkî Teşkilat Kurma Çalışmaları

Osmanlı hükümeti I. Dünya Savaşı sırasında 1914 sınırı haricinde ele geçirilen bölgelerdeki mülkî idareyi kurmakla Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'i görevlendirdi. Abdülhalik Bey 6 Mayıs 1918'de Batum'a gelerek (*Tasvir-i Efkâr*, 19 Mayıs 1918, n. 2459, s. 3; *Vakit*, 28 Mayıs 1918, n. 219; *Sabah*, 25 Mayıs 1918, n. 10250, s. 2) çalışmalarına başladı. Abdülhalik Bey ile birlikte İstanbul'dan dört mülkiye müfettişi de gelmişti. Bunlardan Emin Bey (BOA, DH.ŞFR, 87/ 81) Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgelere göre Ahıska'ya idari memur olarak atanmış, daha sonraları vazifesi mutasarrıflığa dönüştürülmüştü²⁷.

Mayıs 1918 sonlarında, daha henüz Ahıska Osmanlı Devleti tarafından alınmamışken, 1914 sınırı haricindeki toprakların nasıl idare edileceği Osmanlı devlet adamları tarafından gündeme taşındı. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya göre bu yerlerin idaresi, ancak kuvvetli bir askerî otorite ile mümkündü. Enver Paşa bölgeyi idare edecek kumandanın askerî ve mülkî makamlara karşı, savaş halindeki bir ordu kumandanı ile aynı hak ve salahiyeti haiz olmasını istemişti. Enver Paşa, bölgeyi ele geçirmek isteyen İngilizler ve Bolşevikler ile Ermeni çetelerinin Müslümanlara karşı zulümlerine karşı daha etkili mücadele etmek için bu şekilde düşünmekteydi. Enver Paşa bu düşüncelerini Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya da iletmişti (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 1). Fakat Talat Paşa Enver Paşa'dan farklı düşünmekteydi. Ona göre Kafkasya'da 1914 sınırı ötesinde ele geçirilen arazi üçe ayrılmalıydı. İlki 1878 sınırına kadar ele geçirilen arazi yani Elviye-i Selâse, ikincisi 1878 sınırı ötesinde işgal edilen yerler yani Ahıska, Ahılkelek, Nahçıvan, İran vb. bölgeler sonuncusu ise Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya bölgesidir. Talat Paşa bu üç bölgenin farklı şekilde idare edilmesini istemekteydi. Birinci kısımda doğrudan doğruya mülkî idare kurulmasını; ikinci kısımda fiilen harp mıntikası olan vilayetlerde olduğu gibi şimdilik genel vazifeye ordunun hâkim kalmasını; üçüncü kısmın da fiilen idare edilemeyeceğinden orası hakkında ayrıca planlama yapılması gerektiğini düşünmekteydi. Talat Paşa ayrıca bu düşüncelerini 30

²⁷ Emin Bey'in ne zaman Ahıska'ya geldiği ve ne zaman mutasarrıflık vazifesine başladığı tespit edilememiştir. Fakat arşivlerden edinilen belgelere göre Emin Bey Ahıska Türk ordusu tarafından Haziran ayında alındıktan sonra bölgeye gönderilmiş ve Ağustos ayından itibaren de "Ahıska Mutasarrıfı" unvanını kullanmaya başlamıştır.

Mayıs'ta Abdülhalik Bey'e iletmişti (BOA, DH/İ-UM, 20-19/13-21, lef: 9; BOA, DH.ŞFR, 87/ 369).

Enver Paşa ve Talat Paşa 1914 sınırı ötesinde alınan yerlerin idaresi için farklı düşüncelere sahip olsalar da Ahıska ve Ahılkelek'in askeriyece idare edilmesi hususunda birleşmekteydiler. Abdülhalik Bey de Enver ve Talat Paşa ile aynı görüşü paylaşmaktaydı. Aslında Abdülhalik Bey Ahıska ve Ahılkelek'in mülkî idare ile yönetilmesini arzulasa da savaş şartları nedeniyle bu idare şekli için gerekli olan bütün memurların aynı anda atanması mümkün olmadığından bölgede idarenin askeriyece verilmesini düşünmekteydi (BOA, DH/İ-UM, 20-19/13-6, lef: 2/3).

1918 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Elviye-i Selâse'de halkoylaması yapılırken Ahıska'da halkoylamasının yapılmaması aslında buraların idaresi konusunda Osmanlı yetkililerinin tereddütleri olduğunu göstermektedir ve bu tereddütler savaş sonuna kadar devam edecektir. Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey, Elviye-i Selâse için hazırladığı 30 Temmuz 1918 tarihli detaylı raporunda Elviye-i Selâse'yi idare etmek için *Kafkas Vilayeti Valisi* adıyla büyük bir memurun tayin edilmesini, Kafkasya Vilayeti'nin Batum ve Kars mutasarrıflıklarından oluşması gerektiğini belirtmişti. Dâhiliye Nezareti Müsteşarı ayrıca Ahıska ve Ahılkelek ile beraber Iğdır ve Gümrü'nün birer müstakil mutasarrıflık halinde idare edilmesi durumunda bu müstakil mutasarrıflıkların da aynı tarzda Kafkas Vilayeti'ne bağlanmasını uygun gördüğünü raporunda yazmıştı (BOA, DH/ İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 5). Abdülhalik Bey'in 30 Temmuz tarihli raporu 1828 sınırına kadar olan bölgelerin de mülkî yöntemle idare edilmesi anlamına gelmekteydi. Onun ötesindeki araziler (Azerbaycan bölgesi gibi) ise askerî yöntemle idare edilecekti.

Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne ilhaki için Ağustos başlarında İstanbul'da çalışmalar gerçekleştirilirken²⁸, Ahıska'nın durumu Osmanlı devlet erkânı efkârında belirsizliğini korumaktaydı. Nitekim Dâhiliye Nazırı İsmail Bey, 12 Ağustos'ta Ahıska'daki mülkiye memuru Emin Bey'e gönderdiği telgrafta oraya mülkiye memurları gönderilemeyeceği için bölgenin askerî idare altında olacağını belirtmişti. İsmail Bey telgrafın devamında bölgenin idaresini askerî yetkililerden birisine vermesini ve kendisinin de İstanbul'a dönmek üzere Batum'a hareket etmesini isterken (BOA, DH/İ-UM, 29-19/ 13-14, lef: 1; BAO, DH.ŞFR, 90/ 115), bu telgraftan üç gün sonra Emin Bey'e bir telgraf daha göndererek bir sonraki emre kadar Ahıska'da kalmasını talep etmekteydi (BAO, DH.ŞFR, 90/ 141; BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-19).

Dâhiliye Nezareti'nin kısa zaman aralıklarıyla birbirine zıt talimatları karşısında ne yapacağını şaşırın Emin Bey, 17 Ağustos'ta Nezaret'e yeni bir telgraf göndermişti. Bu telgrafında Ahıska'daki mülkî ve askerî vazifelerin tam olarak ayrılmadığı için idarenin başarılı olmasının mümkün olmayaca-

²⁸ Bu çalışmaların detayı için bkz: Sarı 2014: 214-219.

ğını söyleyen Emin Bey, Rus hükümeti zamanındaki memurları yüksek nüfuzlu ve resmi elbise ile görmeğe alışan halkın Osmanlı hükümetinin zayıf durumunu pek iyi karşılamadığına ve bunun dışında yerli nahiye müdürlerinin cahil ve her türlü suiistimale hazır olduklarına dikkat çekmekteydi (BOA, DH.İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 7; BOA, DH.ŞFR, 592/ 98).

Abdülhalik Bey 1878 sınırı ötesindeki Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli sancaklarının Osmanlı hükümeti tarafından idare edilmesi hakkında raporunu tamamlayarak 22 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi. Abdülhalik Bey'in bu ayrıntılı raporu bölge hakkındaki nüfusa ait bilgiler ile başlamaktaydı. Rapora göre Osmanlı Devleti'ne iltihak edilen Elviye-i Selase'ye nazaran bu sancaklar daha fazla gayrimüslim nüfusa sahipti. Rus idaresinde iken Ahıska'nın 3 kaza, 9 nahiye ve 180 köyden oluştuğuna dikkat çeken Abdülhalik Bey, bu livanın nüfusunun 55.000 Müslüman, 17.000 Ermeni, 4.000 Hıristiyan Gürcü, 2.300 Yahudi ve 1.700 Rum olmak üzere toplam 80.000 kişi olduğunu tespit etmiştir. Rapora göre Ahılkelek'in taksimatı ise 2 kaza, 11 nahiye ve 63 köyden ibaret olup, nüfusu 5.500 Müslüman ve 62.000 Ermeni olmak üzere toplam 67.500 kişidir.

Abdülhalik Bey raporunda Ahıska nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olduğu, Ahılkelek'in Ermenilerden oluştuğu ve bu bölgede Rus ve Malakan bulunmadığı gibi hususların altını çizmektedir. Dâhiliye Nezareti müsteşarına göre Ahılkelek'te Ermeni nüfusunun fazla olmasının nedeni buradaki Müslümanların göç etmesiydi.

Abdülhalik Bey, 22 Ağustos tarihli raporunda Sürmeli'nin Gümrü'ye ve Ahılkelek'in de Ahıska'ya raptı ile iki liva halinde idaresini uygun görünürken, bu bölgelerin idaresi için su hususlara dikkat çekmektedir:

"1- Gümrü ile Ahıska'ya ilk önce birer mutasarrıf veya o derecede bir memur ve imkânı bulunursa mülhak kazalara birer kaymakamın gönderilmesi.

2- Gümrü kasabasının Ermeni nüfusu itibariyle fazla olmasından başka Ermenistan yeni hükümetine hem hudut olmasına binaen buraya muktedir bir polis müdürü ve yeterli derecede eleman gönderilmekle beraber siyasi polis teşkilatının da kurulması.

3- Ruslar zamanında uygulanan mali vergileri aynen tahsil etmek üzere her iki livaya muhasebeci derecesinde birer malî memuru gönderilmesi.

4- Her iki livada jandarma teşkilatı kurulması için her kazaya bir zabıta tayini ve yeteri miktarda jandarma efradı ve bu fayda sağlamazsa asayişini temin için nizamiye efradının gönderilmesi.

5- İki liva merkezine birer müdde-i umumi (savcı) ve müstantik (sorgu yargıcı) ile birer sulh hâkiminin ve her kazaya olmasa bile birkaç kazayı devren idare etmek üzere iki liva mülhakatı için ayrıca dört sulh hâkiminin gönderilmesiyle, liva merkezlerinde divan-i harplerce görülecek cezaî işlerin görülmesinde müdde-i umumi ve müstantıkların da iştirak ettirilmesi".

Abdülhalik raporunda ayrıca Ahıska'da mülkî işleri idare etmesi için mülkiye müfettişlerinden birisinin bulunduğunu²⁹, Batum'dan ya da İstanbul'dan bir müfettişin gönderilmesi halinde işlerin daha iyi yürütüleceğini yazdıktan sonra, burada kurulacak teşkilatın geçici olacağına vurgu yapmış ve bu nedenle buraya gönderilecek memurların adil ve kanunlara göre hareket ederek ahalinin hoşnutluğunun kazanılmasının uygun olduğunu belirtmiştir (BOA, BEO.NGG, 339891).

Abdülhalik Bey'in 22 Ağustos tarihli raporu 1878 sınırı ötesindeki 1829 sınırına kadar olan bölgelerinde mülkî idare ile yönetilmesini öngörmekteydi. Bunun için yapılacak hususlar üzerinde tek tek duran Dâhiliye Nezareti Müsteşarı, bölgenin idaresinin askeriye verilmesinden bahsetmemektedir.

İstanbul'da Abdülhalik Bey'in başkanlığı altında Elviye-i Selâse'nin idaresi ile alakalı kurulan komisyonda³⁰ Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli sancaklarının durumu da mevzu bahis olmuştu. Komisyonda Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli sancaklarının henüz Osmanlı ülkesine ilhak edilmediğinden bu gibi yerlerin Elviye-i Selâse'deki gibi memur kadrosunun tayin edilmemesine karar verilmişti. Bu karar Meclis-i Vükelâ'nın 4 Eylül tarihli toplantısının da gündemini teşkil etmekteydi. Sonunda karar vükela tarafından da kabul edildi (BOA, MV, 249/ 169). Nitekim 14 Eylül 1918'de Batum Vilayeti kararnamesi ilan edildiğinde sadece Elviye- Selâse'yi kapsamaktaydı (BOA, DH/İ-UM, E-40/ 30; BOA, A.AMD.MV, 105/ 80, lef: 2; BOA, MB.HPS, 161/ 44; BOA, DH.UMVM, 124/ 189; BOA, İ.DUİT, 1/ 1, lef: 3; *Zaman*, 16 Eylül 1918, n. 163, s. 3; *Atı*, 16 Eylül 1918, n. 252, s.1). Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmemesi, Ahıska'da yaşayan Müslümanları derinden etkiledi (BOA, DH.ŞFR, 595/ 152, lef: 1-2). Bu şekilde Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti tarafından ilhakı sürüncemede kaldı.

Ahıska Mutasarrıfı Emin Bey 30 Eylül'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta yine mülkî ve askerî vazifelerinin tam anlamıyla ayrılmadığı için sorunların çıktığından bahsetmekteydi. Askerlerin ahali ile doğrudan doğruya temas ettiği için birçok suiistimallerin meydana geldiğini ifade eden Emin Bey, bölgede mülkî idare kurulmayacaksa tamamen askerî idareye teslim edilmesi gerektiğini belirtmiştir (BOA, DH/İ-UM-EK, 41/ 62, lef: 6; BOA, DH.ŞFR, 600/ 87, lef:1-3). Bu telgrafa cevap olarak Dâhiliye Nezareti'nin Emin Bey'e 3 Ekim'de gönderdiği telgraf aslında Nezaretin olaylara vakıf olmadığını göstermesi açısından da önemliydi. Zira bu telgrafta Batum vilayetinin teşkili hakkındaki 14 Eylül tarihli kararnameye göre Ahıska'da da mülkiye teşkilatı yapılacağı ve bu konuda gerekli memurların da gönderilmek üzere hazır bulunduğu ifade edilmekteydi (BOA, DH/İ-UM-EK, 41/ 62, lef: 1; BOA, DH.ŞFR, 92/ 31). Fakat bu kararnamede yukarıda da belir-

²⁹ Bu zat mülkiye müfettişi Emin Bey'dir.

³⁰ Komisyonun çalışmaları için bkz: Sarı 2014: 234-235.

tildiği gibi Ahıska dâhil değildi. Emin Bey de haklı olarak 5 Ekim'de Nezarete gönderdiği telgrafta bu husus üzerinde durmaktaydı (BOA, DH/İ-UM-EK, 41/ 62, lef: 4; BOA, DH.ŞFR, 597/ 60). Emin Bey 11 Ekim'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta buranın idaresinin tamamen askeriye verilmesini ve kendisinin İstanbul'a dönerek aslı vazifesinde istihdama müsaade buyrulmasını istirham etmiştir (BOA, DH.İ-UM, 20-20/ 13-6, lef: 1; BOA, DH.ŞFR, 597/ 146, lef: 1-2). 16 Ekim'de Dâhiliye Nezareti kendisine yeni bir emir gelinceye kadar vazifeye devam edilmesini Emin Bey'den istemiştir (BOA, DH.İ-UM, 20-20/ 13-6, lef: 3; BOA, DH.ŞFR, 92/ 142; BOA, DH.ŞFR, 92/ 150). Görüldüğü üzere savaş sonuna kadar Ahıska ve çevresinde mülkî idare tartışmaları devam etmiştir.

3.2. Ahıska'da Mülkî Teşkilat İle İlgili Uygulamalar

Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmese de Ahıska'da mülkî teşkilat kurulmaya çalışılırken birtakım uygulamalar da vukua gelmişti.

Ahıska'da mülkî işlerde büyük sorunlardan birisi memurların maaşları ve ahalinin mali durumu meselesiydi. Bu nedenle Ahıska'daki memurların maaşlarının ödenmesi ve diğer mülkî işlerde kullanılmak üzere Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey, içerisinde seferberlik tahsisatından olmak üzere 700 lirayı Emin Bey'e vermişti (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-24, lef: 3). Bu suretle bölgede mülkî teşkilatın hemen kurulması amaçlanmıştır.

Ahıska'daki mülkî durum ile alakalı Ahıska Mutasarrıfı Emin Bey 4 Ağustos'ta Dâhiliye Nezareti'ne kapsamlı bir telgraf göndermişti. Ahıska'daki malî durumu açıkça ifade eden bu telgrafında Emin Bey, Nezaret'ten Ahıska'da istihkam olunan yerli jandarmaların ve nahiye müdürlerinin maaşlarının tahsisatları gelene kadar ordu tarafından verilmesi; mali memurluk gibi özel vazifeleri olan memurlukları Ahıska'da yerine getirecek Müslümanlardan kimse olmadığından bu işlerde gayrimüslimlerin istihdamına izin verilmesi; Ahıska'da gaz ve şeker gibi ahalinin ihtiyacına göre birinci dereceden gerekli olan maddelerin eskiden olduğu gibi patates mukabilinde Tiflis'ten veya Batum'dan askeriyeden alınmasına izin verilmesi; daha önce milyonlarca gelir sağlayan bu havali ormanlarının muhafaza edilmediğinden, bunların muhafazası için üç orman müfettişinin en kısa zamanda gönderilmesi (BOA, DH/İ-UM, 29-19/ 13-14, lef: 5; BOA, DH.ŞFR, 591/ 19) gibi hususları talep etmişti.

Emin Bey Ahıska'ya orman müfettişleri gelene kadar bazı önlemler almıştı. Tiflis'ten gelen ve maden, orman ve ziraat tahsili alan Rıza Bey adındaki bir Müslüman kişiyi günlük dört kuruş maaşla geçici olarak orman müdürlüğüne atayan Emin Bey, Rus idaresi zamanında orman memurluğunda çalışan dört kişiyi de aldıkları eski maaşla geçici olarak orman memurluğuna tayin etmiştir. Bunun yanında Emin Bey, Ahıska köylerinde hayvan hastalıklarının ortaya çıkması üzerine Rus zamanındaki baş baytarı 1.500 kuruş maaşla geçici olarak aynı göreve getirmiştir (BOA, DH/İ-UM, 29-19/13-14, lef: 2; BOA, DH.ŞFR, 591/ 122). Bunun dışında 1918 yazı ol-

dukça kurak geçtiğinden Ahıska'da Müslüman köyler, kuraklıktan çok fazla etkilendiğinden açlığa maruz kalmışlardı. Ahıska Mutasarrıfı Emin Bey, Dâhiliye Nezareti'nden bu köylere yemeklik için 1.000 liranın gönderilmesini de talep etmişti (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-42, lef: 2).

Osmanlı hükümetinin Ahıska'da ilgilendiği diğer bir mesele posta ve telgraf işleriydi. Türk ordusunun henüz Ahıska'yı ele geçirme harekâtı sırasında, burası ile haberleşmeyi sağlamak için Mayıs ayında Batum'dan Ahıska'ya bir telgraf hattı döşeme çalışmaları yapılmıştı (ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-26). Ahıska alındıktan sonra bölgeye posta ve telgraf memurları gönderildi. Fakat diğer memurlar da olduğu gibi bu memurların da maaşları hem çok azdı hem de düzenli ödenmemekteydi. Emin Bey bu memurlara askeriye maaşları oranında erzak verilmesini gündeme getirmişti (BOA, DH.İ-UM, 20-20/ 13-3, lef: 2, BOA, DH.ŞFR, 597/ 61). Mondros Mütarekesi'nden sonra Ahıska'da posta ve telgraf işleri muallakta kaldı. Bunun üzerine 11 Kasım 1918'de PTT Nazırı Sadaret'ten bu duruma son vermesini istemiştir (BOA, A.AMD.MV, 106/ 11, lef: 2).

Ahıska'da Osmanlı yetkililerini uğraştıran diğer bir meselede eğitim üzerineydi. Bölgede Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermeniler Ağustos ayı içerisinde Mutasarrıf Emin Bey'e okulların açılma zamanının yaklaştığını belirterek Osmanlı hükümetinin bu konudaki tavrını sormaktaydı. Emin Bey, 12 Ağustos'ta Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta, Ahıska'da okulların açılmamasının uygun olmayacağını, ancak okutulan kitapların ve muallimlerin tamamen değiştirilmesi gerektiğini; resmî idadî mektebinin açılmasının şart olduğunu; Rus idadî mühendis ve tıbbiye mektepleriyle Darülfünun'da tahsilde bulunan Müslüman talebelerinin İstanbul'da muadil mektep ve sınıflara leylî (yatılı) olarak yerleştirilmek üzere gönderilmesini talep etmişti (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 3; BOA, DH.ŞFR, 592/ 14).

Dâhiliye Nazırı İsmail Bey de Ahıska Mutasarrıflığı'ndan gelen bu talepleri Harbiye ve Maarif Nezaretlerine iletmiş ve aynı zamanda 17 Ağustos'ta Emin Bey'e de bir telgraf göndererek okulların Eylül başına kadar kapalı olduğundan Ermeni mektepleri hakkındaki talimatın daha sonra gönderileceğini bildirmiştir (BOA, DH.ŞFR, 90/ 160). Eylül ayında okulların açılmasına az bir zaman kalmasına rağmen Müslüman talebelerinin İstanbul'da öğrenim görmesiyle alakalı 12 Ağustos tarihli talebine bir cevap alamayan Mutasarrıf Emin Bey, 12 Eylül'de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha göndererek bu hususa dikkat çekmişti (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 10). Dâhiliye Nezareti de 15 Eylül'de Maarif Nazırı Nazım Bey'e bir yazı göndererek hem Müslüman talebelerinin İstanbul'da öğrenim görme meselesini, hem Ahıska'da okulların açılmasının gerekliliğine vurgu yapmış ve bu meselelerin bir an önce çözüme kavuşturulmasını istemişti (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 9). Bu arada Ahılkelek kazasında askeriyece açılan okullarda eğitimin devam edilmesi ve çocukların eğitimi için gerekli kitapların alınması için gerekli masraf olan 250 liranın Harbiye Nezareti seferberlik tahsi-

satından karşılanması Osmanlı Devleti yetkililerince düşünülmekteydi (BOA, MF.MKT, 1236/ 23).

Ahıska'daki diğer bir sorun ise sağlık ile alakalıydı. Savaş sırasında Ahıska'da her türlü hastalıklar baş gösterdiği halde sancakta sadece bir doktor bulunmaktaydı. Bu doktor da Rus tebaasından olması nedeniyle sağlık işleri gereği gibi yapılamamaktaydı. Bu nedenle I. Dünya savaşından önce doktorluk vazifesinde bulunan fakat seferberlikte askerlik hizmetine alınan Arif Bey adında birinin tekrar mutasarrıflığın emrinde doktorluk vazifesine geri döndürülmesine çalışılmıştır (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-46, lef: 1; BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-46, lef: 4).

Ahıska'daki adli işleri düzenlemek için Emin Bey, Dâhiliye Nezareti'ne Batum Mahkemelerinin Ahıska'yı da kapsamasını önermekteydi. Bu suretle mahkemelerin henüz kurulmadığı Ahıska'da halkın bu konudaki talepleri karşılanmış olunacaktı (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-43, lef: 2; BOA, DH.ŞFR, 595/ 86). Dâhiliye Nezareti de durumu 14 Eylül'de Adliye Nezareti'ne bildirmesine (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-43, lef: 1) rağmen sonucun ne olduğu hakkında malumat elde edilemedi.

4. Ahıska'da Osmanlı İdaresinin Sonu: Türk Ordusunun Tahliyesi

Ekim 1918'de Osmanlı Devleti bir taraftan İtilaf devletleri ile mütareke imzalamaya çalışırken diğer taraftan da, Kafkasya cephesinde geniş bir hatta yayılmış olan Şark Cephesi'ni toparlamak ve diğer cephelere takviye yapmak amacıyla Alagöz Dağı'ndan Ahılkelek'e kadar olan bölgenin tahliye edilmesi kararını aldı (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 549-551). Osmanlı Devleti 21 Ekim 1918'de ise tahliye kapsamını genişleterek Brest-Litovsk hududu haricinde bulunan bütün toprakların tahliye edilmesi emrini verdi. Bu topraklara Ahıska ve Ahılkelek de dâhil bulunmaktaydı (ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-1a). Böylece daha henüz savaş sona ermeden yani Mondros Mütarekesi imzalanmadan Osmanlı Devleti Ahıska ve Ahılkelek'i tahliye kararı aldı. Bu sırada bölgede Osmanlı Devleti'nin 3. Kafkas Fırkası bulunmaktaydı.

Tahliyeyi gerçekleştirecek Şark Orduları Grubu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, tahliye edilecek mıntikalarda özellikle Ermeni ve Gürcülerin taarruzlarına karşı bazı tedbirler almıştı. Şevki Paşa öncelikle büyük bir çoğunluğu Ahıska ve Ahılkelek kazalarının milis ahalisinden ibaret olan 3. Kafkas Fırkası'nı Rumeli müfrezesi ile takviye ederek, bu fırkanın bir kısım kuvvetini Ardahan sınırına ve kalan kuvvetini Batum havalisine göndererek Ermeni ve Gürcülere karşı konuşlandırmak istemiştir. Şevki Paşa bunun dışında tahliyeyi mümkün olduğunca yavaşlatmaktaydı. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi tahliye edilen yerlerde millî teşkilatın kurulmasını sağlamak, diğeri ise başta askerler olmak üzere erzak ve mühimmatı sağ salim sınırı beri tarafına nakletmekti. Ahılkelek ve Ahıska bölgesinde yaklaşık 10 milyon kg kadar erzak ve bir miktar eşya ile mühimmat bulunmaktaydı. Şevki

Paşa'ya göre bu kadar erzakın naklinin üç aydan fazla süreceği aşikârdı (ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-2).

Osmanlı hükümeti ise tahliyenin hemen yapılmasını istemekteydi. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Mondros Mütarekesi'nin müzakereleri devam ettiği bir sırada, 29 Ekim tarihinde verdiği emir ile İran ve Kafkasya bölgesinde Brest-Litovsk Antlaşması haricinde işgal olunan arazinin 24 Ekim tarihinden itibaren altı hafta sonunda tahliye edilmesini istemişti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 630). Ahmet İzzet Paşa'nın bu emri Brest-Litovsk haricindeki bölgelerin Türk ordusu tarafından 4 Aralık 1918'e kadar tahliye edilmesi anlamına gelmekteydi.

Türk ordusu Ahıska'yı tahliye ederken ve henüz Mondros Mütarekesi imzalanmadan Ahıska bölgesindeki Müslüman halk Ermeni ve Gürcülerin Osmanlı birlikleri tarafından tahliye edilen yerlere yerleşmelerini önlemek için 29 Ekim'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nı kurmuşlardı. Bu hükümetin kurulması ve teşkilatlanması IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın direktifi ile 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Bey'in yardımları sayesinde gerçekleşmişti³¹.

Sonunda, birçok malzeme terk edilmekle birlikte, 3. Kafkas Fırkası 4 Aralık 1918'de Ahıska'yı tahliye ederek Ardahan tarafına çekildi. Aynı gün Gürcüler 3 tabur piyade, 6 top ve 12 makineli tüfekten oluşan bir müfreze ile Ahıska'yı işgal ettiler ve Ahıskalıların hiçbir hukukunu tanımadıklarını ilan ettiler. Aynı tarihte Ahılkelek'i de Türk ordusu tahliye etti ve burayı da Ermeniler işgal ettiler (Gökdemir 1989: 78). Böylece Ahıska ve çevresinde Osmanlı idaresi son buldu.

Sonuç

XIV. yüzyılın sonlarında Osmanlı hâkimiyetine giren Ahıska, yaklaşık 250 yıl sonra 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Edirne Antlaşması'yla Rusya'nın eline geçti. Osmanlı Devleti Ahıskalı Müslümanlarla irtibatını devam ettirmeye çalışsa da I. Dünya Savaşı'na kadar önemli bir gelişme kaydedemedi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesindeki amaçlarından birisi Kafkasya'da kaybettiği ve Türk-Müslümanların çoğunlukta yaşadığı toprakları alarak Orta Asya Türkleri ile bağlantı kurmaktı. Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın da desteklediği bu fikir, Sarıkamış harekâtına ilham kaynağı oldu. Ancak büyük umutlar beslenen harekât felaketle sonuçlanırken, Rusya neredeyse Doğu Anadolu'daki toprakların tamamını işgal altına aldı. Ahıska gibi Kafkasya'daki diğer Türk-Müslüman bölgelerin tekrar Osmanlı hâkimiyeti girme kapısını açan olay Rus İhtilaliydi. İhtilaller Kafkasya Cephesi'nin kaderini doğrudan etkiledi.

Mart 1917'de Moskova'da iktidara gelen Geçici Hükümetin aksine Kasım 1917'de iktidarı ele geçiren Bolşevikler barıştan yanaydı. Aralık ayında imzalanan Brest-Litovsk ve Erzincan mütarekeleri ile Rusya ile devam eden

³¹ Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nın ayrıntıları için bkz: Gökdemir 1989: 35-43.

3 yıllık savaş sona ererken, Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile 1914 sınırı ötesinde Elviye-i Selâse'deki Türk hakları Rusya'ya tescil ettirildi. Bu durumun Geçici Rus Hükümeti'nin Maverâ-yı Kafkasya'yı yönetmesi için kurduğu ve Rus, Ermeni, Azeri ve Gürcü üyelerden oluşan fakat Menşevik Gürcülerin güdümündeki Ozakom'un yerine kurulan ve Bolşevik merkezî hükümetinden bağımsız hareket eden Zakavkom'a da kabul ettirilmesi gerekiyordu. Bu noktadan itibaren Maverâ-yı Kafkasya ile savaş ve barış süreci yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti 12 Şubat 1918'de Kafkasya Cephesi'nde Ermeni ve Gürcülere karşı ileri harekâta başladı. Harekâtın öncelikli hedefi Rus ordusundan kalan silah ve malzemeleri de alarak kendilerine ait birer ordu kurarak Ermeni ve Gürcülerin Doğu-Anadolu'daki Türk-Müslümanlara karşı başlattığı mezalimin önlenmesiydi. Brest Barışı'ndan sonra ise ileri harekâtın kapsamı 1914 sınırlarını aştı. Osmanlı Devleti ile Maverâ-yı Kafkasya aralarındaki meseleleri barış yolu ile çözmek için 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında Trabzon'da bir konferans tertip ettiler. Konferansta Türk heyeti Elviye-i Selâse'nin dışında Ahıska'nın da Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olmasını talep etmesine rağmen, Maverâ-yı Kafkasya heyeti bunu kabul etmedi. Konferans süresince Türk ileri harekâtı 1914 sınırlarını da aşarak devam etmekteydi. Konferansın sonra erdiği gün Batum'u ve 25 Nisan'da da Kars'ı alan Türk birliklerinin bir sonraki hedefi Ahıska ve Ahılkelek'ti. Bu arada bağımsızlığını da ilan eden Maverâ-yı Kafkasya'nın yeniden barış istemesi üzerine 11 Mayıs'ta Batum'da taraflar tekrar masaya oturdu. Bu süreçte Ahıska ve Ahılkelek Müslümanlarının Osmanlı Devleti tarafından ilhak talepleri üzerine Türk heyeti konferansta artık bu bölgelerin kendisine verilmesi üzerinde daha ciddi olarak durdu. Bu sırada Türk ileri harekâtının da devam ediyor olması ve Osmanlı Devleti'nin baskısı neticesinde Gürcüler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunu Azeriler ve Ermeniler takip etti. Bu devletler Batum'daki müzakerelere münferit olarak devam ettiler ve sonunda Ahıska ve Ahılkelek'in verilmesi de dâhil olmak üzere Osmanlı Devleti'nin neredeyse bütün taleplerini kabul etmek zorunda kaldılar. Yaklaşık bir ay süren Batum Konferansı neticesinde Gürcüler Ahıska ve Ahılkelek'i tahliye ettiler. Türk ordusu Haziran 1918'de bölgeye girerek yeni bir dönemi başlattı.

1914 sınırı ötesindeki toprakların idare şekli Osmanlı hükümetinin savaş boyunca tartıştığı en önemli konulardan birisi olmuştur. Başta bu bölgelerde mülkî idarenin kurulması için vazifelendirilen Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey olmak üzere, Enver Paşa, Talat Paşa ve diğer yetkililer bu konuda kesin bir fikre sahip değillerdi. Olayların gelişimi bu şahısların fikirlerini yönlendirirken aslında Osmanlı hükümetinin bu bölgede tesis etmeye çalıştığı idare şeklinin temelini 1914 ve 1829 sınırlarının psikolojik durumu oluşturmuştur. Hükümet Brest-Litovsk Antlaşması'ndaki hükümlere dayanarak Elviye-i Selâse'de halkoylaması gerçekleştirmiş, Ağustos 1918'de burasını ilhak etmişken, Batum Antlaşması'ndaki açık hükümlere

rağmen Ahıska ve Ahılkelek'i ilhak etmekte tereddüt göstermiştir. Çünkü 1829 sınırına uzanmak istememiştir. Aynı durum ilerleyen zamanlarda da görülmektedir. Mondros Mütarekesi'nde Ahıska ile Elviye-i Selâse'nin durumu farklı tutulmuştur. Yine TBMM açıldığında Elviye-i Selâse'den seçilen mebuslar Ankara'da yerlerini alırlarken Ahıska için böyle bir şey söz konusu değildi. Bunların dışında 1921'de Moskova görüşmeleri yapılırken, Türk ordusu Ahıska ve Batum'a girmiş olmasına rağmen, yine Moskova Antlaşması'nda Batum ile Ahıska'nın durumu ayrı tutulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Ahıska'yı ilhak etmesindeki diğer bir tereddüdü ise Rus idaresi altında geçen 150 sene nedeniyle bölgedeki Müslüman nüfusun oranı azaldığı için olası bir halkoylamasının neticesinin olumsuz olma ihtimalinin yüksek olacağı gerçeğidir. Çünkü Abdülhalik Bey'in yaptığı incelemelere göre Ahıska'nın %68'i Müslüman iken bu oran Ahılkelek'te ancak %8'i, toplamda ise %41'i bulmaktaydı.

Osmanlı Devleti bütün tereddütlerine rağmen bölgeyi idare etmesi için Ahıska'ya bir müfettiş tayin etmiş, daha sonra bu müfettişe mutasarrıflık görevi vererek bölgede mülkî işleri yürütmeye çalışmıştır. Fakat bu teşkilatın, savaş ortamının getirdiği olumsuz koşullar, Osmanlı yetkilileri arasındaki bölgenin idare tarzının (mülkî-askerî marifetiyle idare tartışmaları) savaş sonuna kadar netleşmemesi, Osmanlı kurumları arasındaki iletişim-sizlik ve kurumların yönetme kabiliyetinin yeterli olmaması nedenleriyle başarılı olduğu söylenemez.

Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'nden önce başladığı bölgenin tahliyesini, Aralık 1918 başlarında bitirmişti. Böylece Rus İhtilalleri ile başlayan Ahıska'daki son Osmanlı idaresi serüveni son bulmuştu.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

- *Azerbaycan Respublikası Devlet Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivleri) (ARDA)*

- *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)*

BDH: Büyük Dünya Harbi

İSH: İstiklal Harbi

- *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (BOA)*

A.AMD.MV: Âmedî Kalemî Meclis-i Vükelâ

A.VRK: Sadaret Evrakı

AFTE: Ali Fuat Türkgeldi Evrakı

BEO.NGG: Babıâli Evrak Odası Nezaret Gelen Giden

BEO.VGG: Babıâli Evrak Odası Vilayet Gelen Giden

DH.EUM.5.Şb: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube

DH.ŞFR: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH.UMVM: Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayât Müdüriyeti
DH/İ-UM: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evraki
HR.HMŞ.İŞO: Hariciye Nezareti Bab-ı Alî Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR.SYS: Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi
İ.DUİT: Dosya Usulü İrade Tasnifi
DH.MB.HPS: Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti
MF.MKT: Maarif Nezareti Mektubî Kalemi
MV: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
- The National Archives of United Kingdom (İngiliz Millî Arşivleri) (NA)
WO: War Office
FO: Foreign Office
CAB: Cabinet Papers
AIR: Air Force
Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK)
Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm (KO/II)

2. Basılmış Belgeler

Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir (1298/1880), Matbaa-i Amire, İstanbul.
Dokümenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii (1919), Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, Tiflis.
Dokümenti Vneşney Politiki SSSR (1957), c. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Političeskoy Literaturı, Moskva.

3. Gazeteler

Atı
Christian Science Monitor
İkdam
Sabah
Tanin
Tasvir-i Efkâr
The Georgian Messenger
The Manchester Guardian
The Times
The Transcaucasian Post
Vakit

4. Kitap ve Makaleler

ALLEN, William Edward David ve Paul Muratoff (1966), *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
AVALOV, Zurab (1924), *Nezavizimost Gruzii v Mejdunarodnoi Politike*, Paris.

- BALA, Mirza (1953), "Müstakil Azerbaycan", *Birleşik Kafkasya (Vereinigtes-Kaukasian)*, n. 5 (22), München.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1952), *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II/IV Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- BELEN, Fahri (1967), *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, c. V, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz ve Simon Canaşıa (1997), *Gürcüstan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul.
- BIHL, Wolfdieter (1992), *Die Kaukasus-Politik der Mittelmäechte*, c. II, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar.
- BİLGE, M. Sadık (2005), *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren, İstanbul.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı* (1993), c. II/1, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı* (1993), c. II/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- BOSTAN, İdris (1988), "Ahıska", *TDVİA*, c. I, İstanbul, ss. 526-527.
- ÇAKMAK, Fevzi (1936), *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Matbaası, Ankara, s. 268.
- EMECEN, Feridun (1993), "Çıldır Eyaleti", *TDVİA*, c. VIII, Ankara, ss. 300-301.
- ERİM, Nihat (1953), *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- FİRUZ, Kazemzadeh, (1951), *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York, George Ronald, Oxford.
- GÖKDEMİR (1989), Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- GÖRGÜLÜ, İsmet (1993), *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- HOVANNISIAN, Richard G. (1967), *Armenia on the Road to Independence 1918*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- HOVANNISIAN, Richard G. (1971), *The Republic of Armenia: The First Year (1918-1919)*, c. I, Berkeley, Los Angeles, London.
- KARABEKİR, Kazım (2009), *Günlükler (1906-1948)*, c. I, Yay.Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KAYABALI, İbrahim ve Cem Ender Arslanoğlu (1973), "Kuzey Anadolu Sınırlarının Tarihi", *Türk Kültürü*, Sayı: 12, Yıl: XI, ss. 321-537.
- KILIÇ, Selami (1998), *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1966), "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", *Kars İli*, Sayı: I (Özel Sayı: Çıldır, Ardahan, Hanak Posof İlçelerinin Kurtuluşunun 45. Yıldönümü), Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara, ss. 54-58.

- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1992), *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar: İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortadoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/ Çıldır Eyaleti tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1993), *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KURAT (1967), Akdes Nimet, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Belleten*, c. XXXI, no: 123, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 375-413.
- KURAT (1990), Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MENTEŞE, Halil (1986), *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- MINORSKY, V. (1986), "Akhıska", *The Encyclopedia of Islam (New Edition)*, V. I, Leiden, E.J. Brill.
- KEYKURUN, Naki (1998), *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları: 1905-1920*, İlke Kitapevi, Ankara.
- ÖZTUNA, Yılmaz (1996), *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- SARI, Mustafa (2014), *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SUNY, Ronald Grigor (1989), *The Making of The Georgian Nation*, I.B. Tauris & Co.Ltd., London.
- ŞAHİN, Enis (1998), "Türkiye Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi", *Kafkas Araştırmaları*, c. IV, İstanbul.
- ŞAHİN, Enis (2002), *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- TUGAÇ (1975), Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden Çarlık Rusyası'nda Tutsaklıktan Anılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- WHEELER-BENNET, John W. (1963), *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, Macmillan&Co. Ltd., London.